

Яковюк І.В.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Житинський О.В.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ДО ПИТАННЯ ПРО ТРАНСФОРМАЦІЮ *JUS GENTIUM* У МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

У статті досліджено тenezу та еволюцію терміна *jus gentium*. Встановлено, що *jus gentium*, яке існувало до виникнення Римської держави, слід тлумачити як «право родів», натомість з її утворенням воно розпалося на дві частини – внутрішньодержавну (*jus Quiritium*, згодом – *jus civile*) і зовнішню, яка зберегла первинну назву та регулювала правовідносини між негромадянами Риму, *per se* підкореними народами, та римлянами. Зазначено, що для створення норм peregrинського права в Римі було утворено спеціальну посаду претора у справах іноземців – *praetor peregrinus*. Він видавав едикти, здійснював судочинство і з часом його рішення отримали прецедентний характер.

Шляхом дослідження різних точок зору філософів і юристів минулого й сучасності висвітлено проблему співвідношення *jus gentium* з *jus naturale* та *jus civile*. З одного боку, підкреслено, що, на відміну від римського цивільного права, право народів мало універсальний, наднаціональний характер, однак поступово *jus civile* та *jus gentium* утворили єдину універсальну систему приватного права в Римі. З іншого боку, стверджується, що природне право й право народів доповнюють одне одного, хоча останнє засноване на досвіді людини, міжнародних звичаях і водночас зазнає впливу цивільного права. У ході дослідження також виявлено, що деякі правознавці, зокрема представники харківської школи міжнародного права, заперечували міжнародно-правову природу *jus gentium*.

Трансформацію досліджуваного поняття виражено формулою: *jus gentium* – *jus inter gentes* – міжнародне право. Таким чином, автори дійшли висновку, що *jus gentium* поступово трансформувалось у напрямку регулювання *primum* приватноправових, а потім публічноправових відносин. У Новий час завдяки працям Ф. де Віторії *jus gentium* еволюціонувало у *jus inter gentes*, а завдяки англійцю Дж. Бентamu – було остаточно витіснено новим терміном – «міжнародне право».

Ключові слова: *jus gentium*, право народів, peregrинське право, *jus inter gentes*, міжнародне право.

Постановка проблеми. У 21 столітті термін *jus gentium*, хоч і рідко, використовується для позначення сучасного міжнародного права. Це і не дивно, адже квінтесенцією останнього є римське право народів. Відтак для розуміння генези нового міжнародного права необхідно дослідити його історичну ретроспективу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у наукове дослідження історичного розвитку і трансформації *jus gentium* зробили як закордонні, так і вітчизняні юристи. Серед них можна виокремити таких науковців, як Г. Гроцій, П. Влодковіц, А. Гефтер, Г. Шерман, А. Нуссбаум, А. Стоянов, В. Даневський, В. Грабар, О. Київець, О. Радзівіл, О. Буткевич та ін. Водночас ми схильні вважати, що в Україні недостатньо комплексних досліджень, присвячених історії розвитку цього поняття.

Формулювання цілей статті. Метою статті є історичний аналіз появи й поступу поняття *jus gentium*, дослідження еволюції підходів до визначення цього концепту правознавцями, а також встановлення його співвідношення з *jus civile* та *jus naturale*.

Виклад основного матеріалу. У мові будь-якого народу є слова і вирази, що збереглися в ній після того, як їх первинний зміст зник не лише з життя народу, але навіть і з його пам'яті. Прикладом такої ситуації є латинське слово «gens», при тлумаченні якого на різних етапах державно-правового розвитку вкладалися різні значення: рід, плем'я, народ, національність (дикунів і язичників називали тим самим словом, але у множині – «gentes»). Відповідно, змінювалось і значення пов'язаного із цим словом терміну *jus gentium* [1, с. 6].

Словосполучення *jus gentium* найчастіше перекладається українською як «право народів», проте в давнину – на початковому етапі свого формування – досліджуваний концепт мав значення права родів як первинних кровноспоріднених колективів [2, с. 91, 93].

З утворенням римської держави *jus gentium* диференціюється на *jus gentium*, яке до цього було міжродовим, а стало *внутрішньодержавним* правом (*jus Quiritum, jus civile*) і на власне *jus gentium*, яке виконувало ті самі функції, але тепер уже із *зовнішніми* для об'єднаного Риму політичними утвореннями (*курсив наш. – І. Я., О. Ж.*) [3, с. 74].

Відколи Рим стає центром світової торгівлі, до нього прибуває багато *пeregринів* – негромадян Риму. Їм було заборонено використовувати римське цивільне право: його дія розповсюджувалась лише на громадян Риму (*cives Romani*). *Пeregрини* ж могли використовувати своє звичаєве право чи право своєї колишньої (підкореної) держави, втім не у приватноправових відносинах з римлянами. Оскільки потреба в нормувати ці відносини все ж була, римляни створили інститут *пeregринського претору (praetor peregrinus)*. Він вирішував суперечки як між римлянами та *пeregринами*, так і між самими *пeregринами* з різних провінцій [4, с. 199]. Рішення претора ставали прецедентами і в аналогічних ситуаціях використовувалися в інших провінціях. Крім цього, *пeregринський претор* видавав *едикти* – зводи правил, якими він мав намір керуватись протягом своєї каденції (вони розглядалися як своєрідна програма його діяльності на 1 рік – *lex annua* («річний закон» – так називав преторські едикти Цицерон)) [17, с. 129, 133]. Результатом цієї діяльності власне і стало виникнення *jus gentium*.

Із часом право народів стало більш повним і досконалим, ніж римське цивільне право, норми першого проникали у друге. Цілком обґрунтованим вважаємо твердження про те, що в *jus gentium* втілювався дух Римської держави, адже претор, створюючи це право, так чи інакше покладався на цивільне (*jus civile*) [4, с. 200]. Після прийняття у 212 р. Едикту римського імператора Каракалли («Конституції Антоніна»), за яким всі мешканці імперії отримали права громадянства, розбіжності між ними взагалі зникли, а римляни почали використовувати *jus gentium* для регулювання відносин між собою. Таким чином, у Римі поступово виникла *єдина система приватного права*.

Яким же було ставлення давньоримських юристів і філософів до *пeregринського права*? Стоїки розглядали *jus gentium* як «вроджене у кожній

людині», *alii verbis*, як форму природного права [5, с. 225]. Цицерон вбачав у *jus gentium* вищий закон морального зобов'язання, який зобов'язує людину більше, ніж цивільне право [6, с. 158].

Давньоримський історик Лівій описує цим терміном радше *публічно-правові*, ніж приватно-правові відносини. Саме за *jus gentium*, на його думку, організуються посольства, оголошується війна й укладається мир (Лівій вживає термін *jus belli et pad* – право війни і миру), а також договори [7, с. 61]. Водночас знаний правник і державний діяч Римської імперії Гермогеніан так схарактеризував зміст цього права: «Цим правом народів введена війна, поділ народів, заснування царств, поділ майна, встановлення меж полів, побудова будівель, торгівля, купівлі і продажі, найми, зобов'язання, за винятком тих, які регулюються цивільним правом» [6, с. 158].

У другій половині II ст. н. е. римський юрист Гай розрізняв *jus civile* і *jus gentium*, називаючи останнє універсальним правом, яке містить у собі такі правові інститути, як шлюб, захист права власності, відшкодування шкоди, дипломатичний імунітет та ін. Відтак, за Гаєм, *jus gentium* складається як із *публічного*, так і з *приватного* права. Середньовічні юристи розрізняли цивільне право і право народів – друге поняття, на відміну від першого, є універсальним, наднаціональним, спільним для всіх народів [7, с. 337]. З іншого боку, Гай вжив словосполучення *jus gentium* у природно-правовому значенні: «Право, яке встановлюється природним розумом (*naturalis ratio*) для усього людства, дотримується всіма народами і називається «правом народів» (*jus gentium*), оскільки всі народи ним користуються. Таким чином, римський народ дотримується частково своїх власних законів і частково законів, спільних для всього людства» [4, с. 201]. Не буде перебільшенням стверджувати, що Гай був першим юристом, який визначив *jus gentium* як таке, що було встановлене природним розумом усього людства, себто базувалося на природних причинах.

Власне кажучи, більшість тогочасних правників ототожнювали *jus gentium* і *jus naturale*, проте не всі. Так, Ульпіан розділив право на три галузі: природне право, яке існувало в природі і керувало тваринами та людьми, стосувалось усіх живих організмів; право народів, «яким користуються народи людства», *ergo* воно є винятково людським; і цивільне право – власне римське право, яке повністю не відокремлюється ні від природного права, ні від права народів. Поза тим, якщо людина ставала рабом (що суперечило природному

праву, за яким всі люди приходять у світ вільними), це відбувалось завдяки дії *jus gentium* або *jus civile*. За Ульпіаном, рабство виникло саме у праві народів і попри те, що ми всі називаємося людьми, відповідно до *jus gentium* існує три їх категорії: вільні, раби і відпущені на волю [6, с. 158; 7, с. 339].

Загалом співвідношення понять *jus naturale* та *jus gentium* можна звести до трьох постулатів: по-перше, *jus gentium* не впливає із природного права, а засноване на досвіді людини і свободі волі; по-друге, на відміну від природного права, *jus gentium* стосується винятково держав як таких, а не окремих осіб; по-третє, *jus gentium* не можна уявити незалежно від природного права, навпаки, воно працює у такому собі партнерстві з останнім і доповнює його в певних аспектах [8, с. 261].

Термін «*jus gentium*» увійшов у світову правову культуру завдяки візантійській кодифікації римського права в Інституціях і Дигестах Юстиніана (529 р.), де він вже мав значення «права народів» [2, с. 92]. Наприкінці Античності *Исидор Севільський* (бл. 560–636 рр.) перерахував такі принципи *jus gentium*: «Це окупація, будівництво, укріплення, війни, полон, право повернення громадянства після полону, рабство, договори, мир, перемир'я, недоторканність послів, заборона змішаних шлюбів; і це *ius gentium*, оскільки майже кожен народ використовує його» [5, с. 226].

На думку *О. Буткевич*, у ранньому Середньовіччі «право народів» було комплексом міжнародно-правових норм, завдяки яким продовжувалася традиція регулювання міжнародних відносин, що склалися ще в часи Римської імперії. У ньому поєднувались публічно-правові й приватноправові елементи. Перевагою *jus gentium* в цей

період було те, що воно ґрунтувалося на найстабільнішому джерелі міжнародного права – міжнародному звичаї [3, с. 186].

Т. Аквінський вважав право структурним елементом людського закону, який виникає із природного. Виходячи із цього, він поділив *позитивне право* на *jus gentium* та *jus civile*, сприймаючи перше як право у сфері *торгівлі* [9, с. 112]. Доцільно зазначити, що за такого підходу стає зрозумілим, чому середньовічне право народів базувалося на міжнародних звичаях.

Знаний правник доби пізнього Середньовіччя, один із засновників польської школи міжнародного права, *П. Влодковіц* пов'язує право народів із природним правом, проте не отожднює їх. Влодковіц вважав, що *від природного права відгалужується право народів, ergo* друге поняття походить із *природного розуму*: «Те, що природний розум встановив між усіма людьми, чого додержуються всі народи і називається правом народів». Щобільше, на думку вченого, *jus gentium* лежить в основі виникнення держав і власності, влади і верховенства, є універсальним для всіх людей і народів, християн і «невірних», правителів і настоятелів, зокрема Папи Римського [10, с. 63].

Беручи до уваги вищенаведене, очевидно є еволюція права народів (рис. 1). Так, в Античності воно складалося із двох частин – публічно-і приватноправової. У Новий час ця назва (*droit des gens, jus gentim*) закріпилася за міжнародним публічним правом, тобто стала використовуватись для позначення права, яке регулювало відносини між державами. Натомість перша частина перестала бути самостійною та увійшла до складу внутрішнього права держав [11, с. 2]. Крім того, в ранній Новий час іспанський правознавець і тео-

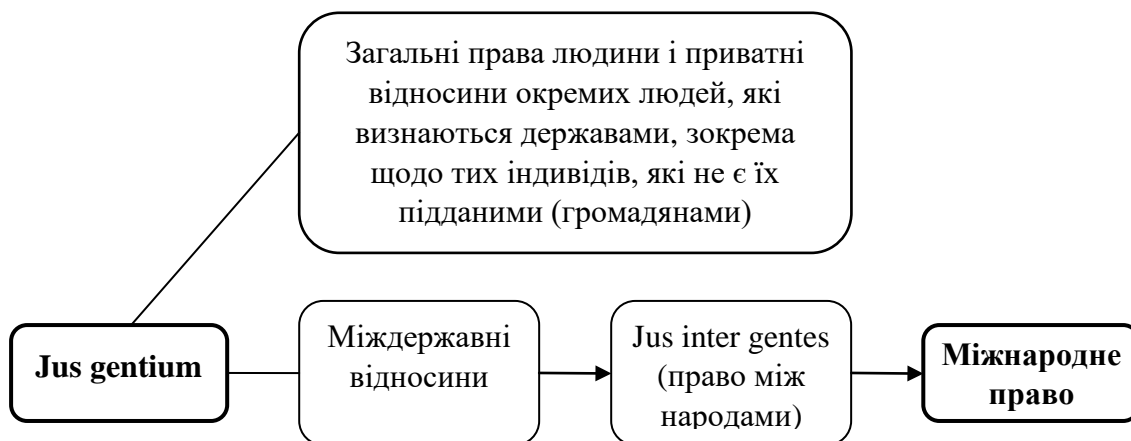

Рис. 1. Еволюція «*Jus gentium*-міжнародне право»

лог *Ф. де Віторія* ввів у доктрину міжнародного права термін *jus inter gentes*.

Заміна «права народів» на «право між народами» (саме так цей термін латинською мовою увійшов у літературу 16-17 ст.) мала принципове значення, оскільки новий термін почав асоціюватися з міждержавним, тобто міжнародним правом. А втім, слово *natio*, використане правником у тлумаченні *jus gentium*, означає, як і *gens*, групу людей, об'єднаних природними узами, тоді як сучасне, політичне визначення нації з'явилося лише в часи Французької революції [12, с. 80, 326].

Засновник науки міжнародного права *Г. Гроцій* у роботі «*Prolegomena*» так писав про право народів: «...як певне право виникне між всіма державами або більшістю держав, цілком очевидно, ... буде мати перевагу не тільки над конкретною державою, але і над їх спільнотою (*magnae illius universitatis*)». «Батько міжнародного права» чітко розмежовує позитивне *jus gentium*, яке має силу тільки для декількох народів (що є правом народів в одній частині світу, не є таким в іншій), та природне *jus gentium*, яке може мати силу для всіх народів. Ба більше, Гроцій висловлював думку про звичаєве право народів, яке виникло в результаті усної угоди всіх або більшості держав світу. А от договори, які укладаються між державами та правителями, не є частиною цього права» [9, с. 113]. Однак, слід зауважити, що Гроцій зосереджувався на *jus inter populos plures*, а не *jus gentium*, – право, що діє між народами, а не право народів [13, с. 56]. Таким чином, він розумів *jus gentium* як право, що регулює відносини між незалежними державами (не між приватними особами, як вважалось в Античності), однак ще не ввів термін «міжнародне право» *expressis verbis*.

Першим, хто використав термін «право народів» (*jus gentium*) щодо міжнародних відносин, був сучасник Гроція *Т. Гоббс* [12, с. 146]. Англійський юрист та історик права XVIII ст. *В. Блекстон* розглядав право народів як універсальне право, що складається з торговельного, морського права і права держав. Можна стверджувати, що розуміння Блекстоном поняття *jus gentium* охоплювало не лише відносини між індивідами, а й між суверенними державами (норми, що стосуються паспортів, прав послів та піратства). Вперше ж поняття «міжнародне право» (буквальний переклад *jus inter gentes*) з'явилося в науці завдяки позитивісту *Дж. Бен-тamu*, і невдовзі словосполучення *jus gentium* було витіснено новим [4, с. 216, 217, 263].

У цілому в період класичного міжнародного права внаслідок історичних перетворень, а саме появи незалежних європейських держав, кожна з яких наполягає на верховенстві власної правової системи, *втрачається роль римського jus gentium як правової системи, що об'єднує більшість держав у Європі (курсив наш. – І. Я., О. Ж.)* [3, с. 261].

Як зазначає *В. Грабар*, наукове дослідження значення *jus gentium* почалось лише у XIX ст. Варто зазначити, що більшість юристів-міжнародників того часу взагалі не визнавали міжнародно-правову природу цього поняття [1; 6; 11]. Так, на думку *Вітона*, попри те, що римляни називали своє феціальне право *jus gentium*, воно не було встановлено взаємною згодою чи спільним звичаєм народів. Він вважав, що це було лише внутрішнє право [14, с. 23]. З точки зору професора Харківського університету *А. Стоянова*, *jus gentium* діяло всередині держави, спочатку лише для іноземців, а згодом і для громадян Риму [15, с. 59]. Цікаво, що інший представник харківської школи міжнародного права *В. Даневський* також не надавав *jus gentium* загальносвітового значення: «Під *jus gentium* слід розуміти не право між народами (*jus inter gentes*), а спільне право народів, що було в римлян поряд з *jus civile*, ... *jus gentium* взагалі не має своїм предметом міжнародні відносини». З іншого боку, науковець погоджується з тим, що джерело *jus gentium* лежало в *інтересах і потребах людської природи* [16, с. 25].

Утім, також вартою уваги видається думка тих учених, які додержувались протилежної позиції. Приміром, російський правознавець і сучасник *В. Грабаря* *Й. Покровський* відзначав, що норми цього права запозичувались із загальних звичаїв міжнародного торговельного обороту. Позаяк у торгівлі беруть участь ділові люди різних країн і національностей, то за своїм змістом воно є загальнонародним, тому римляни і називали його *jus gentium* [17, с. 133].

Висновки. Слід констатувати, що термін *jus gentium* розумівся *primum* як «право родів». Після виникнення римської державності міжродове *jus* розпадається на внутрішнє право (*jus civile*) та міжнародне (*jus gentium*), що мало на меті утримати народи під римським правопорядком і здебільшого розглядалось як частина природного права. В Античності та в Середньовіччі право народів складалося з двох частин – приватноправової та публічно-правової. У ранній Новий час та з них, що регулювала відносини між державами, дістала назву *jus inter gentes*. Термін *jus gentium* почав використовуватися у значенні права, визнаного всіма незалежними державами, яке регулює відносини

між ними. Отже, воно поступово трансформувалось у напрямку регулювання спочатку приватноправових, а згодом публічно-правових відносин.

Із плином часу *jus gentium* переходить у суто міждержавне право і поступається новому поняттю – «міжнародне право».

Список літератури:

1. Грабарь В.Э. Первоначальное значение термина *ius gentium*: Из научного наследия проф. В.Э. Грабаря. *Уч. записки Тартуского гос. ун-та*. Вып. 148. Тарту, 1964. 41 с.
2. Радзівілл О. А. *Jus gentium* – право народів чи право родів? *Юридична наука*. 2013. № 12. С. 91–104.
3. Буткевич О. В. *Історія міжнародного права*: підручник. видання 2-ге. Київ: Ліра-К, 2019. 412 с.
4. Genc Trnavci. The Meaning and Scope of the Law of Nations in the Context of the Alien Tort Claims Act and International Law, 26 *U. University of Pennsylvania Journal of International Law*. 2005. P. 193–266.
5. Winkel, L. The Peace Treaties of Westphalia as an instance of the reception of Roman law. In R. Lesaffer (Ed.), *Peace Treaties and International Law in European History: From the Late Middle Ages to World War One*. Cambridge: Cambridge University Press. 2004. P. 222–238.
6. Памятники римского права: Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. Москва: Зерцало, 1997. 608 с.
7. Wielgus, S. The Genesis and History of *ius gentium* in the Ancient World and the Middle Ages. *Roczniki Filozoficzne / Annales De Philosophie / Annals of Philosophy*, vol. 47, no. 2, 1999, P. 335–351.
8. Zurbuchen, S. Defining the Law of Nations: the École Romande Du Droit Naturel and the Lausanne Edition of Grotius? *De Jure Belli Ac Pacis (1751–1752). The Law of Nations and Natural Law 1625–1800*, vol. 1, Brill, LEIDEN; BOSTON, 2019, P. 253–277.
9. Київцев О.В. Історичні передумови формування сучасної системи джерел міжнародного права. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2013. № 3. С. 111–122.
10. Jasudowicz, T. Śladami Ludwika Ehrlicha: do Pawła Włodkowica po naukę o prawach człowieka. Toruń, 1995. 205 s.
11. Heffter, A. W. *Wykład europejskiego Prawa Narodów*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1864. 514 s.
12. Nussbaum, A. *A concise history of the law of nations*. New York: Macmillan. 1954. 376 p.
13. Sherman, G. *Jus Gentium and International Law*. *The American Journal of International Law*, vol. 12, no. 1, 1918, pp. 56–63.
14. Wheaton, H. *Histoire des progres du droit des gens*. Leipzig: F.A. Brockhaus, 1853. 846 p.
15. Стоянов А.Н. *Очерки истории и догматики международного права*. Харьков, 1875. 742 с.
16. Даневский В.П. *Пособие к изучению истории и системы международного права*. Вып. I. Харьков, 1892. 230 с.
17. Покровский И.А. *История римского права*. Санкт-Петербург: Нева, Летний сад, 1999. 533 с.

Yakoviuk I.V., Zhytynskiy O.V. ON THE ISSUE OF TRANSFORMATION OF *JUS GENTIUM* INTO INTERNATIONAL LAW

The article examines the genesis and evolution of the term “jus gentium”. It has been determined that jus gentium which existed before the founding of the Roman state should be interpreted as the “right of genera”, whereas after its formation it split into two parts – internal (jus Quiritum, later – jus civile) and external, which retained its original name and regulated legal relations between non-citizens of Rome, per se conquered peoples, and the Romans. It has been noted that the special position of praetor for foreigners – praetor peregrinus – was created in Rome to create the norms of peregrine law. He made edicts, dispensed justice, and later his decisions became precedent-setting.

The problem of interconnection of jus gentium with jus naturale and jus civile has been covered by researching the different viewpoints of philosophers and lawyers of past and modern times. On the one hand, it has been emphasized that, unlike Roman civil law, the law of nations had a universal, supranational character, but gradually jus civile and jus gentium formed a single universal system of private law in Rome. On the other hand, it is argued that natural law and the law of nations complement each other, although the latter is based on human experience, international customs and at the same time is influenced by civil law. The study has also found that some jurists, including representatives of the Kharkiv school of international law, denied the international legal nature of jus gentium.

The transformation of the studied concept is expressed by the formula: jus gentium – jus inter gentes – international law. Thus, the authors came to the conclusion that jus gentium was gradually transformed in the direction of regulating primum private and then public relations. In modern times, due to works of F. de Vitoria, jus gentium evolved into jus inter gentes, and thanks to the Englishman J. Bentham, it was finally supplanted by a new term – “international law”.

Key words: *jus gentium, law of nations, peregrine law, jus inter gentes, international law.*